

Право та інформаційне законодавство

УДК 316.324.8:316.613.4:343.59

САВІНОВА Н.А., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділом правових проблем інформаційної безпеки
НДІ інформатики і права НАПрН України

ЕМОЦІЯ ПРАВА: НА ШЛЯХУ РОЗУМІННЯ НАСЛІДКІВ ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена питанням емоцій права та ефекту їх формування правовою комунікацією взагалі та кримінально-правовою комунікацією зокрема.

Ключові слова: емоція права, правова комунікація, кримінально-правова комунікація, аномія, фрустрація, депривація, зловживання правом, законодавча інтенція, поведінковий конфлікт.

Аннотация. Статья посвящена вопросам эмоций права и эффекта их формирования правовой коммуникацией вообще и уголовно-правовой коммуникацией в частности.

Ключевые слова: эмоция права, правовая коммуникация, уголовно-правовая коммуникация, аномия, фрустрация, депривация, злоупотребление правом, законодательная интенция, поведенческий конфликт.

Summary. The article is devoted to the impact of the criminal-law communication on the effectiveness of legal regulation.

Keywords: emotion in law, legal communication, criminal-law communication, anomie, frustration, deprivation, abuse of law, the legislative intention, behavioral conflict.

Постановка проблеми. В умовах зростання цінності індивідуальних якостей, гіперактуалізації символічного капіталу, знецінення і одночасного піднесення значення приватності, а також значення особистості, такі явища як правова комунікація взагалі та її наслідок – емоція, а також кримінально-правова комунікація, яка може викликати найгостріші і небезпечні емоції, набувають необхідності сприйняття їх правовою наукою як якісних категорій права.

Якщо “правовій комунікації” увага вже приділяється на рівні філософії та теорії права (зокрема, детально – О.М. Балинська, 2012 р.), то явище “емоція права”, як емоція, що викликається правом, у вітчизняній доктрині досі лишається terra incognita.

У той же час, протягом останнього десятиліття проблематика подачі кримінально-правової інформації все яскравіше виділяється як самостійний напрям оцінок як форми, так і змісту законотворчої та законодавчої практики, ефективності кримінально-правового регулювання. Питанням суті і цілей вдосконалення кримінально-правових конструкцій у своїх працях увагу приділяли Ю.В. Баулін, В.О. Навроцький, М.І. Панов і багато інших, а лише деякі дисертації з кримінального права не містять практичних пропозицій щодо внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України (далі – КК України). При цьому, на наш погляд, наріжним каменем оцінок ефективності інформації в КК України, як джерела законодавчого регулювання захисту і примусу, є все ж не лише зміст, обсяг і способи подачі інформації, що вкладається в диспозицію і санкцію законодавцем, а обґрунтованість причин і розуміння цілей такого наповнення, а також і наслідків, викликаних кримінально-правовими новелами в суспільстві.

В умовах зміни соціальних відносин специфіка регулювання кримінальним правом конфліктної зони суспільних відносин особливо гостро потребує сучасних і розумних перетворень не лише норм, а доктрини кримінального права під впливом змін соціальних конструкцій різних рівнів (А.Е. Жалінський), включаючи необхідність трансформації і наповнення новими смислами догматики і парадигми кримінального права (В.О. Туляков, 2008 – 2015 рр.), виключення безпідставної криміналізації, а необхідність визначення обсягів криміналізації та декриміналізації на підставі проведення кримінологічної експертизи (А.П. Закалюк, 1999 р.).

Метою статті є аналіз основних демонстраторів (маркерів) формування правової емоції під впливом правової комунікації, і, зокрема, кримінально-правової комунікації в контексті оцінок ефективності таких комунікацій.

Ерік Поснер, автор книги “Право та Емоції”, починає свою книгу словами: *“Роль емоції часто нехтують у праві. Це мало б викликати непорозуміння на перший погляд, оскільки емоції відіграють важливу роль у багатьох галузях права”* [1, с. 7]. І, наводячи приклади на рівні цілком різних за дислокацією положень окремих норм, він надає звичайні приклади того, як емоційні стани враховуються правом (стани душевного хвилювання при вчиненні злочину, побутової агресії, переговорів тощо). У подальшому пише: *“Наше кінцеве припущення, що люди (самі, Н.С.) можуть розвивати свої емоції. Люди соромливі і, як правило, (але не завжди) обізнані про емоційні диспозиції. Такі диспозиції можуть ввести людей в оману, роздратувати. ...Ідея культивування доброякісних диспозицій або навіть розуміння емоцій, що викликатимуться такими, зводиться до простого акту з уникнення роздратування, деструктивних емоцій (підкреслено – Н.С.). ...Вирошування емоційних диспозицій і простого уникнення, звичайно, дуже різної поведінки, диспозиції можуть бути оброблені як з культурною користю, так і з врахуванням такого підходу при аналізі”* (експертному зокрема – Н.С.) [1, с. 11-12].

Чи необхідно за розуміння цього надто детально заглиблюватися у аналіз причин депривації¹, зокрема – соціальної, яка викликана у населення зараз? Очевидно, що надто глибинний аналіз тут вже не потрібний: наявність гострих емоцій на право серед населення демонструють нам реалії соціальної депривації та емоційних вибухів людей 2013 – 2015 років. Але все ж таки, спробуємо продемонструвати пряму залежність правової комунікації та емоції права у сучасній реальності вітчизняної юриспруденції взагалі, якнайменше, для розуміння такої залежності науковцями.

Отже, яким саме чином, за умов перебування населення на низькому порозі якості життя (зокрема, з позицій оцінок потреб людини за теорією Абрахама Маслоу), і, відповідно, перебування у стані фрустрації, неефективна і недосконала правова комунікація сприяє депривації і, відповідно, як вона викликає, спрямовує та ескалує правові емоції?

Аналізуючи дискурсивність емоцій, В.І. Шаховський демонструє комунікативну природу будь якої емоції, зазначаючи, що у людини, як у соціальної істоти, всі емоції первинно є комунікативними, через те що вони транслюються на інших людей, а за їх відсутності – на самого суб'єкта [3, с. 115].

¹ Депривація (від. англ. – deprivation) – це психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно індивіду для задоволення певних важливих потреб. Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності [2].

Найяскравіше демонструється ефект комунікативно-емоційних залежностей у масовій комунікації, опосередкованій через ЗМІ. Комунікація у ЗМІ з одного боку викликає ефект натовпу в оцінках реальності (зомбування, зокрема), а з іншого – лишає людину наодинці з власними емоціями, що викликані комунікацією. Рефлексії таких емоцій відбуваються у кращому випадку в соціальних мережах, які породжують новий виток ескалації емоцій під впливом того ж ефекту натовпу, а у гіршому – у відповідному емоційному стані, який супроводжується різним ступенем агресії різного роду.

Ефект правової комунікації сьогодні повною мірою ідентичний опосередкованій масовій. Як і масова комунікація, правова комунікація сьогодні неінтерактивна. Фактично, пересічна людина ставиться перед фактом прийняття правової норми як даності, яку вона не ініціювала і з якою може не погоджуватися. Навіть за умови необізнаності у певних змінах законодавства, очікування новел законодавства не сприймаються позитивно переважно через те, що громадянин переконаний у тому, що законодавець елементарно нехтує його інтересом. Так, зокрема, відсутні цивілізовані нормативно впорядковані інститути лобіювання, завдяки яким громадянське суспільство могло б керувати законодавчими ініціативами своїх представників у законодавчій владі. Аналізуючи причини кризи, зокрема, сучасного кримінального права, В.О. Туляков пише: *“...як та яким чином це бажання буде реалізоване, чи не попадемо ми у ситуацію, за якої війна влади із народом буде носити форму зловживань правом на формування заборон; хто, як і коли має контролювати законодавця?”* [4, с. 12]. Ці питання лишаються відкритими, адже комунікація між суспільством та законодавцем на момент формування і запровадження норми майже завжди відсутні, внаслідок чого виборець “a priori” позбавлений впливу на дії законодавця.

Таким чином, людині не лише не незрозумілі інтенції законодавця у поданні певно правової інформації, а й вона, внаслідок негативного власного та масового досвіду отримання законодавчого продукту, який не відповідає її власним та суспільним очікуванням, адже не задовольняє природних та соціальних потреб її групи, що, безумовно слід визначати як стан правової фрустрації².

Крім того, правова комунікація жодним чином не врегульована на рівні законодавства, зокрема, ми понад двадцять років очікували прийняття “Закону про закони” – акту, яким би регулювався порядок прийняття законодавства (і, бажано, у широкому значенні [6]). Отже, ініціюючи певний законодавчий продукт, ініціатор жодним чином не є ані підзвітним виборцю, ані керованим тими чи іншими вимогами щодо обговорення, врахування позицій своїх виборців.

Отже, непорядкованість законодавчої ініціативи, як, зокрема, і законотворчої діяльності, на законодавчому рівні, повною мірою позбавляє виборця участі у правовій комунікації на стадії формування і прийняття норми та можливості жодним чином впливати на неї: пересічний громадянин бере участь у правовій комунікації лише на стадії її фактичного споживання – під час безпосередньо реалізації певної норми.

Таким чином, навіть без поглибленого аналізу формування емоційних станів населення, як суб’єкта правової інформації, що привноситься правовою комунікацією, стає зрозумілим наступне:

² Фрустрація (від лат. frustratio – “омана”, “марне очікування”) – психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці і те, що викликається об’єктивно непереборними (або суб’єктивно сприйнятими як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети і розбіжності реальності з очікуваннями суб’єкта [5].

1) вітчизняна правова комунікація, часто хаотична або ситуативна по суті є першопричиною негативної емоції на неї з боку населення;

2) сучасна правова комунікація, стороною у якій є населення, здійснюється без будь-якого урахування соціального очікування, внаслідок чого емоція, яку викликає правова комунікація у населення, є, переважно, негативною;

3) відсутність формалізованого порядку здійснення правової комунікації та неможливості інтерактивного впливу населення на формування змісту правової інформації, що подається нею, через неврахування соціального очікування утворює стан депривації та ескалує соціальну напругу у суспільстві, викликає так звані соціальні епідемії.

Вважаємо, що ці тези мають викликати раціональне запитання: а чому саме зараз так гостро вбачається ситуація, коли персональне незадоволення правовою комунікацією на фоні обвалу якості життя, фрустрація окремих людей консолідується у емоційну напругу суспільства та соціальну депривацію? З цього приводу вважаю за необхідне навести достатньо революційні для доктрини гегелівської філософії тези С.М. Ягодзінського: *“колективна (інформаційна, соціальна) рівновага – це не скалярна константна величина – що було характерно для традиційного та індустріального суспільства, а змінна векторна. ...Якщо в до-інформаційну епоху уявлення про соціальну рівновагу задавало діапазон трансформації аксіологічних, етичних, правових, естетичних, релігійних норм, то нині зміст поняття рівноваги сам перетворюється на підпорядковану величину. Спіратися на нього, як на взірець – означає спотворювати соціальну реальність, спрощувати властиві їй атрибути і актуальні процеси”* [7, с. 85]. Така векторна зміна має орієнтуватися і на порядок та критерії, зміст інформаційного саме обміну між законодавцем і населенням, який повинний бути адекватним соціальному запиту та очікуванням населення, враховувати реальну, а не догматичну систему цінностей, що були раніше задекларовані, але відстають від динаміки соціальних трансформацій.

“Фатальна підтримка стабільності індетерміністської моделі, – пише В.О. Туляков, – яка “штовхається” з усіх боків, оскільки природний детермінізм особистої поведінки суперечить біхевіористським нормативним установленням, ...є типовою помилкою теоретиків” [4, с. 11]. Законодавець же, переважно, діє у рамках застарілої теоретичної парадигми щодо законотворчості, та у межах неупорядкованих схем законодавчої діяльності без урахування особливостей сучасних очікувань населення від правової комунікації та її змісту, в цілому не оцінюючи емоцій, які викликаються у населення недосконалістю як законодавчої інтенції правової комунікації, так і її змісту.

У інформаційному суспільстві комунікація виконує роль найважливішого механізму консолідації, а правова комунікація сприймається як механізм спілкування влади з населенням. Тому з позицій же бачення формування правовою комунікацією емоцій, підкреслимо, що не лише суть інтенції законодавця, зміст правової комунікації та реалізація правової інформації, а й саме форма правової комунікації, як механізму управління соціумом, сьогодні викликає негативні емоції. Останні, як тут і раніше нами вже зазначалося (Н. Савінова, 2010 – 2013 рр., В. Туляков, Н. Савінова, 2014 р.), переходять у наступну групову комунікацію, консолідуючись, або замикають людину в собі, викликаючи відповідно індивідуальні або групові стани фрустрації та депривації (в залежності від рівня незадоволеності правовою комунікацією, безперспективності соціального очікування правових вирішень проблем якості життя, рівня соціальної напруги, наявності соціальних епідемій тощо).

Приймаючи необхідність виключно обґрунтованої і коректної динаміки кримінального права в сучасній Україні, вважаємо за необхідне звернути увагу на деякі значущі особливості феномену кримінально-правової комунікації, розуміючи під даною категорією цілеспрямовану передачу інформації про зміст кримінальних правопорушень та кримінально-правові наслідки їх вчинення для злочинця і жертви (кримінально-правового поводження)³.

Нелегко говорити про побудову ідеологеми кримінально-правової комунікації з урахуванням позицій нинішньої парадигми кримінально-правового впливу. В цілому, важко абстрагуватися від демонстративності соціальних очікувань, рівня аномії та соціальної депривації, глобальної та локальної трансформації цінностей у суспільстві. Не менш складно чесно оцінювати і реальну “суспільну небезпеку” кримінальних правопорушень в умовах нерідко безпідставної законодавчої інверсії і безглуздої криміналізації, які зумовлені байдужістю законотворчої еліти до емоцій, що викликаються у населення рефлекторної кримінально-правовою політикою, зловживання правом, стагнацією жертв злочинів.

Однак, парадокс полягає в тому, що аналіз технологічного та соціально-психологічного аспектів кримінально-правової комунікації (в широкому розумінні⁴) з математичною точністю може демонструвати проблеми сучасної кримінально-правової доктрини і законодавчої практики її реалізації.

Говорячи про правову норму, ми “а ріогі” вважаємо, що вона спрямована на регулювання певного роду суспільних відносин. Говорячи про кримінально-правові норми і закони про кримінальну відповідальність в цілому, ми спочатку визначаємо їх первинну охоронну функцію, і лише після – регулятивну і превентивну.

За таких умов прийняття новел і “модернізація” раніше наявних норм, зокрема, у кримінальному праві, передбачає не суть регулювання, а врегулювання – створення норми, здатної привести до необхідного регулювання якогось нерегульованого раніше ставлення. Сам факт визнання необхідності прийняття норми передбачає наявність обумовленої інтенції, що обґрунтована актуальною потреби введення таких змін.

Представницька функція законодавця констатує, що саме він є носієм ідеї своїх виборців, і, отже, законодавча інтенція (як ініціатора законопроекту) має бути зумовлена або, як мінімум, підкріплена волею його виборців. Іншими словами, ініціюючи ту чи іншу норму, в ідеалі законодавець прагне до задоволення певних соціальних очікувань своїх виборців.

У той же час, важко не погодитися з позицією В.О. Тулякова, який, говорячи про роль кримінально-правового регулювання зазначає: *“Системна остаточність кримінально-правових заборон серед методів державного впливу ще не означає їх потреби суспільству. ...Відповідність кримінально-правової заборони оцінці такої заборони у населення робить закон ефективним, в іншому випадку це веде до поширення аномії та правового хаосу, що відображається як у правовому нігілізмі населення, так и у революційній спрямованості дій правлячої еліти на задоволення власних потреб”* [4, с. 3].

³ Термін застосовується відповідно до визначення В.О. Тулякова, у відповідність з яким під кримінально-правовим зверненням розуміються *“всі можливі заходи кримінально-правового впливу на злочинця і потерпілого з метою їх соціальної реабілітації та адаптації (заходи безпеки, заходи соціального захисту, компенсаційні заходи і т.д.)”* [1, с. 18].

⁴ Комунікація в широкому розумінні, трактується як “метадискурс” (діалогічна модель Р. Крейга), *“смісловий аспект соціальної взаємодії”* [8, с. 10], *“першооснови для будь-яких процесів життя людини і суспільства, а також сам цей процес і його результати”* [9, с. 12-13], (тобто – комунікація/взаємодія/інтеракція – Н.С.).

Якщо все ж брати до уваги тенденцію прийняття тих чи інших кримінально-правових норм, що суперечать соціальним очікуванням, що створюють небезпеку і погіршують умови і якість життя більшості членів суспільства, такі норми в умовах загальної депривації не можуть не викликати масових девіацій, у тому числі і агресії, як крайнього прояви опору введенню таких новел.

Емоційні ж реакції індивідуумів, груп і суспільства на прийняття багатьох новел кримінального права нерідко самі по собі несуть загрозу заподіяння шкоди охоронюваним відносинам, які можуть вчинитися просто в силу необхідності захисту соціальних та індивідуальних цінностей.

У розумінні соціальної психології комунікація⁵ є однією з сторін спілкування, поряд з перцепцією і інтеракцією. У цій тріаді комунікація являє собою технічну сторону спілкування – передачу інформації від комунікатора до реципієнта. Інші сторони (перцепція і інтеракція) характеризують психологічну та соціальну сторони спілкування: сприйняття і подальшу взаємодію, які обумовлені змістом отриманої завдяки комунікації інформації та емоціями, які виникли внаслідок її сприйняття.

Одна з найбільш демонстративних схем ефективної комунікації належить Г.Д. Лассуелл [10]. Саме вона, на наш погляд, повною мірою прийнятна для оцінки технічного боку кримінально-правової комунікації як в широкому, так і у вузькому розумінні. Схема являє собою п'ять послідовних питань, відповіді на які необхідні для досягнення запланованої мети будь-якої комунікації (у широкому сенсі):

1. Хто [передає інформацію]?
2. Що [яку інформацію передає]?
3. За допомогою якого каналу [передає інформацію]?
4. Кому [адресує інформацію]?
5. З яким ефектом [яка очікувана мета від передачі інформації]?

Отже, для визначення будь-якої правової комунікації дані питання вимагають чіткої відповіді, проте вони не можуть зводитися до відповіді на питання визначення предмета регулювання, механізмів регулювання і суб'єкта, оскільки залишаються відкритими питання “1”, “4” і “5”. І, навпаки, наприклад, спроба дати відповідь на питання “1” – “Хто?” і “5” – “З яким ефектом?” в контексті відсутності соціальної обумовленості та безпрецедентного зловживання правом законодавця, можуть призводити до емоційного вибуху, за умови, що відповідь на питання “4” – “Кому?” стосується суспільства у стані аномії та фрустрації.

Очевидно, що сьогодні відповіді на ключові питання схеми комунікації без предиката кримінологічної експертизи, на введенні якої так наполягав А.П. Закалюк [11], дати просто неможливо. Задоволення ж соціальних очікувань за рахунок норм кримінального права – як зворотній бік прийняття дискримінаційних положень КК України, але не менш небезпечний, адже перетворення кримінального права на зброю політичних баталій за будь яких умов нівелює його первинне призначення – захист прав людини і найважливіших цінностей.

Істотно знижує ефективність комунікації та невідповідність декларованих і реальних цілей ситуативна криміналізація/декриміналізація тих чи інших діянь.

⁵ Прерогатива вивчення феномену комунікації належить соціальній психології. У той же час, з позицій оцінок продуктивності (охоронна функція кримінального права) та ефективності (регулятивна і превентивна функції) кримінально-правової комунікації, саме соціально-психологічна характеристика комунікації в спілкуванні є оптимальною для розуміння особливостей впливу кримінально-правової інформації на людину і групу людей.

Фактично, фіктивні цілі новел КК України, що приховують реальні завдання, на які спрямована криміналізація/декриміналізація, здійснимі бути не можуть. Таким чином, механічно ефективність такої комунікації при елементарній перевірці буде зведена до мінімуму, оскільки “очікувані” задекларовані цілі недосяжні. Ефективність же може бути досягнута в завуальованих цілях, які, при правильній оцінці можуть сприйматися виключно як побічні або в цілому свідчити про неправильне застосування відповідної норми. Крім цього, вони можуть бути провокаціями девіацій у кожній і сторін комунікації⁶.

Виходячи з розуміння цього, чи варто сумніватися у впливі порушення системи комунікативної послідовності формування та подання кримінально-правової інформації? Перцептивний бік – пізнання змісту комунікації реалізується через інтелектуальні якості реципієнта комунікації, проте вона неможлива і без первинно сформованої змістовної частини комунікації – інформації. Інформація повинна бути такою, що сприймається – тобто вона повинна бути не тільки дохідлива, а й прийнятна для реципієнта. Інформація кримінально-правової комунікації, з метою забезпечення можливості її усвідомлення і прийняття кожним членом суспільства, повинна бути дохідлива і прийнятна (!). Власне, визначення запиту, потреб і здатності сприйняти кримінально-правову інформацію обивателем як суб’єктом-еталоном цільової аудиторії кримінально-правової комунікації, повинно служити критерієм оцінки перцептивного боку комунікації. Власне, в цьому і криється явний сенс іронічного питання – для кого написаний Кримінальний кодекс? Однак, перцепція визначає не лише пізнання новели, а вона спрямована на пізнання суті кримінально-правового регулювання. І тут, знову ж має йтися про захист прав людини і безпеки, адже ніщо інше так не зачіпатиме пересічного обивателя. Врешті рещт, всі аспекти “суспільної небезпечності” так чи інакше впливають на права людини. Але від кута зору на заподіяну шкоду як вплив на “суспільну небезпечність” залежить можливість законодавчої еліти лобіювати власні провладні інтереси, а від бачення шкоди від злочину як посягання на права людини прямо залежить розуміння утримувача кримінально-правової комунікації, що КК України захищає власне його інтереси.

Чи можливо за таких умов утворити ефективну взаємодію населення і влади, спрямовану на реалізацію функцій закону про кримінальну відповідальність? Ймовірно, такі очікування перестануть бути безпідставними у разі дійсної відмови від інквізиційної парадигми кримінального права на користь інституціоналізації і розвитку кримінально-правових захисту та поведження.

Висновки.

1. Однією з причин кризи, яка спостерігається в сучасному правовому і, зокрема, кримінально-правовому регулюванні, є недосконалість формування і здійснення відповідної правової комунікації, яка, по суті, є засобом доставки інформації про правове регулювання до аудиторії.

2. Корекція виключно структурно-функціональних складових такої комунікації малоефективна в умовах неприйняття як змісту, так і способів формування такої комунікації.

⁶ Навряд чи вимагає сьогодні додаткової аргументації твердження В.А. Тулякова: “Практика нашого повсякденного існування за останній рік, що групові (масові, публічні) заходи переростають в акти політичного чи іншого (релігійного) екстремізму, самосуд, що створює загрозу громадській та державній безпеці, або, навпаки, супроводжуються розгоном маніфестантів, що за певних умов можна кваліфікувати як порушення політичних прав і свобод, принципів і норм міжнародного права та прав людини права та прав людини” [1, с. 10].

3. Як засіб доставки інформації аудиторії з метою ефективного консолідованої взаємодії влади та суспільства, правова комунікація зобов'язана нести аудиторії обґрунтовано необхідну, сприйняту і прийняту більшістю людей інформацію.

4. Необґрунтовані законодавчі інверсії нівелюють будь-яку комунікацію, а щодо кримінально-правової комунікації можуть мати крайні прояви, у тому числі поведінковий конфлікт.

Використана література

1. Eric A. Posner. Law and the Emotions / John M. Olin Law & Economics Working Paper No. 103 (2d series). – Chicago : The Law School the University of Chicago, 2000. – 40 p.
2. Депривація (“Вікіпедія”). – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki...депривація>
3. Шаховский В.И. Дискурсивность эмоций в человеческой коммуникации // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2011. – № 8. – С. 115-120.
4. Туляков В.О. Кримінальне право сьогодення: ренесанс моделі сталого розвитку // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014. – № 2(3). – С. 1-19.
5. Фрустрація (“Вікіпедія”). – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki...фрустрація>
6. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.98 р. № 12-рп/98 по справі № 17/81-97 за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну “законодавство”. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?CurrDir=8835>
7. Ягодзінський С.М. Інформаційна рівновага як флюєнта глобалізованого суспільства ; матеріали доповідей та виступів міжнародної науково-практичної конференції [“Проблеми формування громадської думки в сучасній Україні”], (м. Київ, 14 листопада 2014 р.). – К. : Київський національний університет культури і мистецтв, 2014. – С. 84-85.
8. Андрианов М.С. Невербальная коммуникация : психология и право / М.С. Андрианов. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2007. – С. 10.
9. Гавра Д.П. Основы теории коммуникации / Д.П. Гавра. – [1-е изд.]. – С-Пб. : Питер, 2011. – С. 10-16.
10. Lasswell H.D. The Structure and Function of Communication in Society // The Communication of Ideas. – New york : The Institute for Religious and Social Studies, 1948.
11. Закалюк А.П. Про запровадження в Україні кримінологічної експертизи // Право України. – 1999. – № 7. – С. 104.

~~~~~ * * * ~~~~~